

ОДГОВОР НА НАПИС Г. СТАНОЈЕВИЋА „ОЖИВЉАВАЊЕ РОМАНТИЧАРСКЕ КОНЦЕПЦИЈЕ О ИСТОРИЈИ ЦРНЕ ГОРЕ“ И НА НЕКЕ ПРИМЈЕДБЕ БРАНИСЛАВА ЂУРЂЕВА

У „Историским записима“, књ. XVI, св. 3—4, изишао је горњи напис Гл. Станојевића, научног сарадника Историског института Српске академије наука. Гл. Станојевић погрешно интерпретира неке моје ставове. Он не улази у суштину питања и не прихвата изнесене чињенице. Не осврћући се на тон његовог писања, који је, уосталом, већ познат, изнећу неке нове податке и још више нагласити неке изнесене раније, како ова наша полемика не би остала без резултата.

Гл. Станојевић — на првом месту каже да је неисправно тврдити „да је Руварац својим ставом изазвао реакцију: владика и марксиста историчара. Црногорске владике живјеле су много раније, него што је Руварац писао, а историчари марксисти не држе се линије коју су означили још старији историчари романтичари...“; Станојевић даље каже да сам био обавезан да наведем „који се то модерни марксисти држе линије романтичара“.

Ко год буде прочитао оно што сам ја о овоме написао, видеће да се ту ради о жељи да се истакне доследан и јасан став црногорских историчара од старих владика, па до „модерних-марксиста“, став који није, срећом, поколебала Руварчева критика. Не треба да изазове забуну ни моја констатација да су се сви ти историчари држали оне линије „коју су још означили историчари романтичари“, јер су се романтичарске тенденције налазиле већ и у делима оних историчара-католичких калуђера који су величали прошлост Словена, а дела тих писаца (и других) могла су да утичу и на наше писце-историчаре и хроничаре. Ради правилног просуђивања овог питања треба уосталом узети у обзир како половином XVIII века гледа на независност Црне Горе **Фарлати**.

Док је одговор на први део Станојевићеве примедбе дат већ у ономе што је написано у мом чланку, други део није сасвим, тако да сам ја заиста дужан да дам одговор на питање, који су то историчари-марксисти који се држе традиционалног схватања. Сматрам неоправданим писање Гл. Станојевића: „Без иједног аргумента тврдити да модерни марксисти нијесу ни корака одмакли од историчара романтичара јесте напад на све историчаре марксисте, који проучавају историју Црне Горе.“ Нигде овог нема у мом чланку, јер ја између осталог никога нисам нападао. Сматрајући недостојним да се овде на овом дуже задржавам изјављујем да сам, пишући о историчарима-марксистима који се држе традиционалног схватања о независности Црне Горе, мислио на књигу **Јагоша Јовановића** „Стварање Црногорске државе и развој црногорске националности“ издату на Цетињу 1948 год., прво синтетичко дело црногорске историје написано од једног нашег марксисте. Многи су хтели да сведу на нулу ту књигу због њеног

наслањања на народну традицију, због сумњања у апсолутну вредност званичних докумената. Такво је мишљење, међутим, потпуно неправилно, јер се не може тврдити (што би могло да произилази из званичних аката) да Босна, на пр., у Средњем веку није била никад слободна, због њеног става према Мађарима и титуле мађарских краљева; да је Србија била обична мађарска провинција због њеног политичког положаја у доба Стевана Првовенчаног и Стевана Лазаревића и интитулације мађарских краљева.

Јовановићева књига својим наслањањем на народну традицију и захтевом за ревизијом Руварчевог и Томићевог гледишта, постављањем питања положаја Зете у средњевековној немањихој држави и односа племена према централној влади, поново је уствари нагласила неке од најосновнијих проблема наше историје који су били погрешно решени или недовољно разјашњени; поставила је пред историчаре, ропски везане за форму документа питање свестраног и суштинског посматрања ствари; у томе је највећи значај ове живо написане књиге.

На ову књигу се наслањају и неки истакнути научници као на пр. **Сретен Вукосављевић**.¹ Даља истраживања су само потврдила нека од основних питања која је ова књига поставила и одредила им правац (питање положаја Црне Горе према Турској). Као ретко која друга после рата, ова је књига изазвала жив рад на црногорској историји. Ето, на ту књигу и њеног писца сам мислио и Станојевић је то врло добро знао.

Поводом мојег писања о продужетку средњевековне Зете као државе Станојевић каже: „За Петковића је довољно да постоје територија, племена, збор и главари па да то огласи за државу“. Међутим, из мојег чланка се јасно види шта сам ја написао; тамо се помиње савез племена, територија, народно претставништво са владиком на челу, законодавство, судство, државна традиција и Цетињска митрополија. Иако цитира моје писање, Станојевићу ништа не смета да ствар мало скрати и мало измени, јер се само тако може дати тумачење које се жели и јер је много лакше многе од ових елемената прескочити него ли о њима ваљано расправљати. Разумљиво је да Гл. Станојевић уопште не узима у обзир шта пишу неки историчари (Хадровић) о Пећкој патријаршији као држави, а то је требало учинити, јер је Цетињска митрополија била само огранак Пећке патријаршије и обухватала поглавито крај где није било Турака.

Не сматрам за потребно да више о томе говорим, јер, кад се горњи елементи узму у обзир и додаду им се подаци који говоре о фактичкој самосталности Црне Горе, а које сам изнео у свом чланку, излази јасно оправданост мојих закључака. При крају излагања ћу показати да исте закључке као и ја има и Гл. Стано-

¹ Вукосављевић Сретен, организација динарских племена; Београд, 1957, Српска академија наука ССЦХХ.

јевић, а прави „разлику“ само у томе што каже да моји закључци не вреде, а његови (који су исти као и моји) да вреде.

У питању Црне Горе као државе (односно наставка средње-вековне Зете) сматрао сам за потребно да упоредим положај Црне Горе и Дубровника узимајући у обзир и међународно-правно и фактичко стање. Са гледишта међународног права Дубровник је саставни део Турске и као такав признаје њену власт, плаћа јој редовно харач, и пропушта њене трупе преко своје територије, понекад Турска тражи од њега ратне услуге.² То је типичан пример оних аутономија које су по некима (што није тачно) уживале и све периферне области Турског царства на Балкану. У накнаду за то уживао је Дубровник турску заштиту и велике трговачке привилегије које су Дубровчани употребили за безбизирно богаћење као и други западни трговци, од чега је нарочито страдало турско покорено становништво — раја у доба опадања турске власти.³ Не замерити се никако Турској, трговати и богатити се било је главно начело дубровачке спољне политике. Само су понекад били „против“ Турске дајући западноевропским силама обавештења о покретима турске војске или о стању на Порти и у унутрашњости Турске. То сам ја назвао „ситном шпијунажом“. Оно што ми Станојевић инпутира има сасвим други циљ и треба да замени аргументе од којих Станојевић бежи.

Какав је положај Црне Горе у односу на Турску? По међународном праву она је саставни део Турске, али јој не плаћа увек харач, ратује увек против ње и турске трупе не пропушта преко своје територије. Не значи ли ово фактичку самосталност? Млечани су ово врло добро знали; они су умели да разликују међународно-правно и фактичко стање Црне Горе. У свом чланку навео сам (стр. 451) по Томићу како се средином XVIII века Млечани, да би спречили исељавање Црногораца, позивају уствари на међународно-правни положај Црне Горе и тврде да су Црногорци турски поданици, што није тачно. Да то није тачно не показује нико боље од самих Млечана, јер лично провидур Гримани 1755 г. говори о фактичкој самосталности Црне Горе (нав. у мом чланку на стр. 440). И није то било само у XVIII веку; исте доказе имамо у XVII веку како сам навео у свом чланку (стр. 459). Зашто Контарини 1646 год. мисли да треба одржавати добре односе са Црногорцима у циљу одбране млетачкихседа? Сигурно да није због тога што Турци имају Црну Гору под својом контролом. Контарини говори да је исто тако радио и његов претходник. Јесу ли Млечани смели уопште да дозволе да Црна Гора дође под турску контролу? Кад се томе додаду и остала документа наведена у мом чланку (нарочито ватиканска), јасно је да не може бити уопште

² Видети мој рад о Бушатлији у *Историским записима*, Цетиње, књ. XIII, 1957, стр. 220.

³ Мој прилог: Драгомир Јанковић, Исписи из шпанских архива, Архивист, год. VII, бр. 1—2, Бгд, 1954, стр. 66.

сумње о фактичкој самосталности Црне Горе. То уосталом признаје и сам Гл. Станојевић као што ће видети на крају овог излагања. Зашто се не би могао упоређивати положај Црне Горе и Дубровник? По Станојевићу зато што „Дубровник плаћа харач као држава, а Црногорци плаћају харач по кући. У Дубровник не долазе турски пописивачи харача, а у Црну Гору долазе“. . . „У Цариграду се налази дубровачки посланик по своме рангу раван својим европским колегама. Као што видимо, Петковић хоће да докаже да је уствари Дубровник потчињен Турцима, док су црногорска и сјеверноалбанска племена била слободна“ Шта ја хоћу да докажем — то се види из мојег чланка, а никако из формулација Гл. Станојевића. Станојевић се много више задовољава (што је, наравно, и много лакше) да ствари овако формулише, но да одговори на јасно постављена питања: Зашто Турци у доба Кандиског рата моле и погађају се са северноалбанским и црногорским племенима око њиховог учешћа у турској војсци, обећавајући им плату и свакојаке награде? Је ли то доказ неке јаке турске власти над њима? Зашто их Турци силом не натерају на испуњавање њихових поданичких дужности, већ шаљу инструкције да се одбрана у Албанији ограничи на неколико важнијих места? Може ли се на основу овог и на северноалбанска племена применити позната формулација Лазара Томановића о непостојању сталне и искључиве турске власти у тим крајевима? Зашто Станојевић изоставља сва документа која су у вези са овим наведена у мом чланку? Зашто сам Гл. Станојевић није та документа искористио у својим радовима, но их је сва од реда прескочио?

Ако је међународно признање услов за фактичко постојање једне државе, како треба гледати на положај Црне Горе у XIX веку? Сме ли се или не сме вршити упоређење тадашњег међународно-правног положаја Црне Горе и кнежевине Србије? Сме ли се из овога упоређења извести негативан закључак у односу на Црну Гору? По Станојевићу то би било допуштено! У доба Петра I Црна Гора није допустила пролаз Бушатлијиним трупама преко своје територије, однела је велику победу на Мартинићима и Крусима и није ратовала на страни Турске иако је по међународном праву била обична турска провинција; Дубровачка република је пустила Бушатлију преко своје територије и једва је успела да Турској не уступи своју флоту.⁴ Сме ли се одавде изводити закључак да Црна Гора није била фактички држава? Како треба тумачити изјаве Гриманија из половине XVIII века и Контаринија из половине XVII в.? Зар чињеница што у црногорској молби за прелаз у млетачко поданство 1647 год. стоји на првом месту потпис владике Висариона Колиновића (а не Бориловића, како је Станојевић погрешно прочитао) не казује у овом погледу баш ништа?

⁴ Мој рад о Бушатлији. . . , стр. 224.

Ни један од ових елемената Гл. Станојевић није узео у обзир!

У вези са брдским племенима Станојевић каже: „Ни Петковић ни нико други не може навести ниједан податак о постојању врховног тијела међу брдским племенима, које је координирало њихове акције и претстављало их у међународним преговорима“. Али да је Гл. Станојевић хтео да се мало више потруди, могао је на стр. 434 мојег чланка да прочита како су Турци ступили 1658 год. „у тесне преговоре с војводом Иликом, врховним поглаваром Брђана“; на 433 стр. навео сам докуменат из којег се види да крајем 1657 год. Млечани сматрају војводу Илика за „главно и највеће име“ међу Брђанима; на истој страни сам навео и писмо војводе Илика у којем овај каже да поред себе има савет од десет (10) Куча и Климената („без којих не могу да урадим ништа“). Сматрао сам ово сасвим довољним, па нисам хтео да уносим и неке друге податке које је Гл. Станојевић испустио. У једном млетачком документу напр., који потиче из Задра од 31 марта 1658 год. и носи потпис генералног провидура Антонија Бернарда налази се потпис брдских главара којима је одређена месечна плата од четири (4) реала „perche intende l'Ecemo Senato, che per il corso di guerra secondo continueranno li Capi e Popoli suddetti à mantenersi confederanti con la Serma Republica, fedeli et applicati di sostenere servizio di essa nel modo che sara insinuato alla formidabile possibilità loro la Publici rapresentanti, tenendosi totalmente alienati dal Partito Turche sco“...

У том попису су следећа племена и главари Кучи: (Voivoda Ilija Draculovich, Miho Draculovich, Mirchetta Draculovich, Ivan Illicovich, Stano Cogioovich, Guica Vucovich, Mille Nihichich); Хоти (Prel Vuco); Груде (Sech Gion); Клименти (Ichi Martin, Vuch Martin, Duch Vuch, Dai Deda, Martin Vuchosan); Васојевићи (Ruslan Nikoljin); Брагоножићи (Peio Stanovich); Пипери (Prentas Rao-Slavovich); Бјелопавлићи (Peio Giurovich).⁵

Ових неколико података узетих заједно свакако да нешто значе, али никако оно што тврди Гл. Станојевић. Он би, изгледа, хтео да сви они подаци који су код њега из неких разлога изостали, не постоје и да не смеју да постоје. Станојевић не одговара на питање, које се само по себи намеће, зашто та племена много радије ступају у млетачку службу но у турску, мада им и Турци нуде плату, одело, обућу.

Кад сам рекао да Гл. Станојевић нема право да мења текст и да место Бјелопавлића ставља Куче, навео сам све разлоге који говоре за Куче и за Бјелопавлиће и оставио сам у тексту Бјелопавлиће. Сада могу да додам својим разлозима још један. 25 новембра 1650 год. јавља из Котора Филип Болду да санџак-бег спрема поход на Бјелопавлиће да казни ово свирепо и непослу-

⁵ Архив Српске академије наука 9295/30. С овим именима треба упоредити и она имена која се налазе у мом чланку Прилог питању турске власти над Црном Гором у XVII в., стр. 429—30.

шно племе које пљачка најудаљеније крајеве.^{5а} Познато је да Болица и други Млечани ове исте атрибуте употребљавају за Клименте. Одлучујућа чињеница треба да буде верска припадност Бјелопавлића и Куча. Гл. Станојевић каже: „Свакоме је познато да у Бјелопавлићима у ово доба, а ни касније, нема ни једне католичке куће. Према томе, докуменат се може односити на неко брдско племе мјешовите вјероисповести, а то су били Кучи“. Али је претходно требало одговорити на следећа питања: постоји ли могућност да су се католички Бјелопавлићи поарбанашили или променили веру? Ако у појединим млетачким документима нема уопште православних кућа у Кучима (супротност по времену врло блиских вести Биција и Болице), зар не треба претпоставити могућност да млетачки извештаји оду у још једну крајност и половицу Бјелопавлића прогласе за католике? Пошто Станојевић ни једну од ових сумњи није отклонио, сматрам и даље да текст не треба мењати. Указивање на проблематичност млетачких статистичких података у погледу Брђана била је главна сврха мог опширног навођења и упоређивања тих података, а баш ту проблематичност Станојевић није уопште узео у обзир. С обзиром на однос Гл. Станојевића према документима уопште, а нарочито на начин њиховог цитирања (не навођење архива и детаљнијег сигнирања), може се поставити и питање (и то са пуним правом) да ли и у другим документима нема сличних замена, само неназначених.

Поводом мојих примедби да Станојевић користи нека документа делимично, а нека сасвим слабо, он би хтео да докаже да сам ја тај који користи слабо документа, а код њега се такве ствари не дешавају. Да би то доказао, Станојевић опширно наводи моје и његово писање о сукобу Турака и Црногораца код Подгорице септембра 1645 г. „Ко прочита Петковићево и моје навођење одмах ће уочити да ја податке нијесам користио дјелимично, него кудикамо детаљније од Петковића“ Затим хоће да докаже да ја нетачно наводим документа, мада не наводи која су то места из поменутог документа која су код мене погрешно наведена, да ли се у документу помињу и Брђани и Црногорци и је ли то исто. Ја сам докуменат скоро од речи до речи превео и разумљиво је што Гл. Станојевић не цитира места која су погрешна, већ као докуменат потура своја резонувања. Морам још да додам да сам се трудио, уколико се год може, да не понављам она места која су код њега тачно наведена, већ да доносим само оно што је он изоставио, а може да буде од било каквог интереса, не само историског него напр. и географског.

Али постоји још једна ствар. На стр. 429 свог чланка навео сам како је Гл. Станојевић веома слабо искористио документа

^{5а} Архив Српске акад. наука, 9295/26.

(«...per domare e castigare popoli molto feroci, inabedienti, ed che infestano le più' remote regioni con le rapine»...).

наведена у Томићевој заоставштини под сигнатуром 8711/IX-3, 2. У овом документу има важних података о Брђанима, али Гл. Станојевић о овоме није рекао ни ријечи.

За метод Гл. Станојевића веома је карактеристична још једна ствар коју он жели да заташка. Поводом упућивања млетачке поште преко Брда написао сам да уместо „преко Плана до Пећи“ треба „преко Плава до Пећи“. Можда ће многим изгледати да је ово обично цепидлачење с моје стране и да се овде доиста ради о обичној штампарској погрешки каквих има и у мом раду и каквих може бити у сваком. Али ствар није тако наивна како се чини на први поглед. У Томићевим исписима негде је нејасно написано Плава, а сасвим јасно, у појединим документима, Плана, баш онако како је преузео Гл. Станојевић. То је очевидно прешка Томићевих преписивача којима су били страни називи наших крајева. Познато је да се Гл. Станојевић слепо држи Томића и у идејама и у обрађивању проблематике.⁶ Претпоставио сам да Станојевић није био сигуран, да ли се ту ради о Плаву или средњовековној Плани, па је нашао најбоље решење, да превише онако како стоји јасно у Томићевим исписима, тј. Плана. Ова моја претпоставка добила је своју плуну оправданост чињеницом да Гл. Станојевић меша Бихор и Прибој. На стр. 434 свог чланка навео сам један докуменат из којег се види како су Брђани ишли и пленили Пећ и Бихор. Код Станојевића место Бихор Стоји Прибој и ја сам у напомени 51 написао: „Овај други докуменат је искоришћен и у Станојевићевом раду (стр. 48); Станојевић греша када идентификује Бихор и Прибој“.

Како он одговара на ове две примедбе? У првом случају каже да се ради о штампарској грешки, а другу уопште не помиње, но каже „Петковић је још на неколико мјеста слично поступио, али да поново наводим Петковићев и мој текст било би опширно“ Доиста, Гл. Станојевић није у овом случају могао ништа друго да уради, јер је идентификацију Бихора и Прибоја тешко правдати штампарским грешкама! Али, иако је у стању да прави овакве географске грешке, иако пропушта толика важна документа, Станојевић ипак има смелости да каже: „Из ова два наведена примјера (Плана или Плава и докуменат о сукобу Црногораца и Турака 1645 г. — Б. П.) читалац може закључити како Петковић и ја користимо документе и колико је Петковић у праву да у напоменама тврди онакве нетачности“. И ја се надам да ће читалац повући одговарајуће закључке и из овог што је досад већ речено, а и из оног што буде дошло!

Гл. Станојевић је ставио неколико примедби на мој рачун поводом мог тврђења да су у праву они историчари који говоре о

* Огуда код Станојевића читава збрка у закључцима — час има Томић право (јер не сме да се одвоји од Томића), час имају право романтичари (кад нађе неки нови докуменат који га својим садржајем сили на такав закључак).

учешћу Црногораца у Кипарском рату. Али, за чудо, те су Станојевићеве примедбе овог пута без оне уобичајене оштрине. На првом месту пада у очи да он отворено не говори јесу ли Црногорци учествовали у Кипарском рату или нису; само ми замера што његове податке узимам „као млетачка сведочанства да Црногорци поткрај XVI вијека нијесу били под Турском“, и што, по његовом мишљењу, правилно не цитирам ауторе које наводим. Морам одмах да приметим да сам ја говорећи о питању учешћа Црногораца у Кипарском рату, о жељи Црногораца да се ставе под млетачку заштиту наводио и друге изворе који су по мом мишљењу врло убедљиви. После Ђурђевљевог податка из дукађинског дефтера нисам сматрао за потребно да наводим податак из књиге Гл. Елзовића „Mühimmedeferi“ који гласи: „В. З. бегу херцеговачком по један препис беговима дукађинском и елбасанском: да се придружи бегу скендериском те да се униште бунтовници“.⁷ Овај докуменат потиче из 1565 г., а има још докумената из исте године који говоре о побунама и хаотичном стању у Скадарском санџаку. Претпостављао сам такође да се мора, приликом разматрања положаја Црне Горе крајем XVI века, узети у обзир и оно што се збило већ на самом почетку XVII века. И у склопу свега тога подаци које је донео Станојевић постају доиста млетачка сведочанства о томе каква је била стварна турска власт над Црном Гором и колико вреди Томићево мишљење о држању Црногораца тога времена. Разуме се да је Гл. Станојевић све то прескочио!

Што се тиче цитирања, мислим да ми то неће нико узети за велики грех. У литератури наведеној у мом чланку свако ће моћи, ако жели, врло брзо да се снађе. Али је посебно питање да ли и Станојевић добро цитира литературу, а нарочито изворе, што је далеко важније.

Све ове ситне ствари треба да му послуже као увод у изношење једног аргумента који по његовом мишљењу треба у потпуности да дисквалификује стручну страну мојег чланка. Тај аргументат јесте питање датирања црногорске молбе за прелаз у млетачко поданство. Пре но што се осврнем на ово питање, потребно је видети какав је Станојевићев одговор на моју примедбу да је погрешно превео глагол *condursi* и као последица тога изишло је да су се Турци, „прошетали“ кроз Црну Гору, иако у изворима тога нијезде нема; напротив, тамо јасно стоји да их Црногорци нису пустили у своју земљу. Иако на два места исправља о истој ствари, Станојевић уствари само једанпут даје директан одговор. „Мени изгледа немогућно да је провидур у Котору 14 јула могао дознати да се паша 13 јула кренуо из Подгорице за Цетиње. Зато сам ријеч *condursi* превео са *стићи*, јер такав превод одговара смислу и логици текста“. Али, кад је реч о логици, треба се запитати: Каква би то била логика да Турци

⁷ Глиша Елзовић, из Цариградских турских архива.

испусте Црну Гору из руку у моменту кад је имају потпуно под својом контролом? Станојевићево претстављање ствари (долазак турске војске до цетињског манастира, „шетња“ кроз Црну Гору) значи уствари војну окупацију Црне Горе од стране Турака. Зашто Турци не би сада напали Котор и зашто би повукли војску из Црне Горе? Ако им Црна Гора није била потребна, зашто су је у доба Кандиског рата уопште нападали? Гл. Станојевић о овим питањима уопште не размишља, а из моје примедбе изоставља битни део — изјаву Црногораца да Турцима нису дозволили никад улазак у своју земљу и поред свих обећања и поклона које су им нудили. Штавише, Гл. Станојевић претставља ствар тако као да тај аргуменат ја нисам ни употребио и као да он не постоји.

О питању датирања молбе Црногораца за прелазак у млетачко поданство Станојевић каже: „Млетчани су рачунали годину од 1 марта до 28, односно 29 фебруара. Према томе, сваки млетачки датум од 1 јануара до 1 марта јесте годину мање, односно да би се добио тачан датум потребно је млетачком датуму додати и годину“ Тачно је да млетачки начин рачунања узима 1 март као почетак нове године. Али се поставља питање: је ли тако увек било, нема ли и овде, као и у сваком другом правилу, изузетака. Зашто се у актима која излазе из млетачких канцеларија обично стављају иницијали речи *more veneto*? Неки интересантни подаци у овом погледу налазе се код Томића. Постоји извештај Ђовани Бемба сенату о хватању Фрања Мартинчића и Вицка Стипанчића, датиран овако: „*Di galea a Veglia, a 6 dicembre 1597*“ У другом извештају јаља исти Ђовани Бембо да је испитао кривице ухваћених одметника Франа Мартинчића и Вицка Стипанчића и осудио их на смрт. Ту се налази, за млетачку хронологију, интересантна реченица: „*Sicome la diedi aviso con le mie lettere di 6 del passato*“. Извештај је овако датиран: *Di galea a S. Cassan apresso Zara li II gennaio 1598*. Још је интересантније да архивски фонд носи овакву ознаку: *Sen. secr. Disp. del Prov. gener. da mar in Golfo, Fa an. 1597.*⁸

Можда је у другом извештају Ђована Бемба датум погрешно преписан? Можда! Али је могућно и то да је Ђовани Бембо употребио јануарско рачунање! За ово даје исти Томић још један интересантан пример. Млетачки резидент у Напуљу Долчи јавља 3 фебруара 1607 г. далматинском провидуру Контаринију да треба да му се јави Никола Станишин. 9 марта 1607 год. извештава Контарини да му се из Дубровника јавио Никола Станишин. Овде је, дакле, Долчи употребио јануарско рачунање какво су употребљавали и Шпанци (баш у случају Николе Станишина!). На другом месту се види да исти Долчи употребљава млетачки начин

⁸ Јов. Н. Томић, Грађа за историју покрета на Балкану против Турака крајем XVI и почетком XVII века. Бгд, 1933 г. (Издање Српске краљевске академије), стр. 303—306.

рачунања.⁹ Кад се ово има у виду, јасно је да не вреди много ово што пише Станојевић: „Осим тога, имао сам прилике да у Венецији консултујем књигу у којој се налази претставка црногорских главара и примијетио сам да су одмах неколико листова ње документи датирани са 1648 годином, а на самој полеђини књиге постоји архивска ознака са 1648 годином“ Али и у самој преставци црногорских главара Млечанима има елемената који не дају за право Станојевићу. Ту на првом месту долази податак како су им Турци „прошле године“ нудили „*larghissime grazie*“, само да заједно иду на Котор, али им они — Црногорци — нису никад дозволили улазак у своју земљу. Кад је то било „прошле године“? С обзиром на септембарско рачунање које се код нас примењивало и с обзиром да су се у мају 1646 г. Турци веома много трудили да придобију Црногорце (ласкали им давали им жито итд.), не значи ли оно „прошле године“ 1646 год., односно да претставка црногорских првака потиче из 1647 године? У поспратном акту претставке црногорских првака каже између осталог „... *offerendosi gli altri conti di venir in persona ratificare quello hanno fatto gli altri ancora*“ „*et io per assicurarmene non manco di proporre loro alcuna impresa contro Turchi*“.¹⁰ У документу од 27 маја 1647 г. стоји „... *tutti li conti sono comparsi a ratificare la loro dipendenza*“.¹¹ Да би имали залог вредности предлагали су им Млечани да нападну Жабљак или Подгорицу.¹² Шта чему овде претходи? Који је од ова два документа старији?

Како је Станојевић решавао ова питања? О делу изјаве Црногораца који се односи на њихове преговоре са санџак бегом није размишљао, а први од два наведена дела је изоставио и тако му дао своје „објашњење“

Гл. Станојевић исто тако прескаче и податке и из Радонићевог дела о раду мисионара да Црна Гора призна млетачку власт. (Тако је писао Паскуали 5 августа 1646 г. да је поред рада на унији саветовао народу да се потчини млетачком дужду, где ће уживати слободу и заштиту. Наговорио је народ Маина да призна власт млетачког дужда. Слично је писао Паскуали и 1 децембра 1545 године.)¹²

Интересантно је да у факсимилу докумената који је донео Гл. Станојевић у свом раду „Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку“ у претпрошлом броју „Историских записа“ нема датума. Да ли ту уопште није било датума или га је он, Станојевић, испустио, што врло често ради, кад му нешто не одговара?

⁹ Исто, стр. 401—2; 404—5, 393.

¹⁰ Архив Српске акад. наука 8711/IX—0.4 (Заоставштина Јов. Н. Томића).

¹¹ Исто, 8711/IX — ч. 2.

¹² Јован Радонић, Римска курија и јужнословенске земље; Бгд., стр. 297—8, 184.

За Станојевићево осећање језика карактеристично је не само његово схватање значења глагола *condursi*, но и то што већ у првим редовима црногорске претставке Млечанима он уместо *Serenità Vostra* чита *Serenissima Vostra*.

Погрешно су читана и имена црногорских првака. Ако се читају Станојевићево расправе „Црна Гора у доба Кандиског рата“ (стр. 27) и „Из историје Црне Горе у XVI и XVII веку“ (стр. 382) види се на пр. да владика Висарион носи исте године, истог месеца и истог дана два презимена Бориловић и Колиновић.¹³ Неко би можда помислио да је ово безначајно, али такво мишљење најбоље демантује Ђурђев кад пише: „У ситним прилозима из историје Црне Горе које сам објављивао у Годишњаку Ист. друштва Босне и Херцеговине тврдио сам да су епископ Висарион Бориловић (према Томићевим исписима), потписан на акту Црногорског збора из 1647 (или можда 1648), и каснији митрополит Висарион Бориловић два лица, али сам исказао мисао да је митрополит Висарион Бориловић био синовац епископа Висариона Бориловића. Сада знамо да се епископ Висарион старији звао Колиновић, па отпада моја претпоставка о сродству заснована на истом презимену“.¹⁴

Ево шта значи ослањати се на податке које даје Гл. Станојевић!

У вези са претставком црногорских првака Млечанима потребно је осврнути се на још један докуменат поред осталог и збога што ће и он јасно показати како Гл. Станојевић користи документа. У својој расправи „Црна Гора у доба Кандиског рата“ Станојевић је написао да су Црногорци имали обавезу да плаћају „један утврђен данак за то специјално одређеном чиновнику с Порте“.¹⁵ У Перацићевим исписима постоји извештај од 23 новембра 1616 год. Ђан Франческа Долфина, у којем се говори да су Црногорци веома непослушни султану, иако су под његовом влашћу. Пре тога Ђ. Ф. Долфин говори о обавезама Црногораца према Турцима. Ево шта каже тај Млечанин: *Vi è l'importante negotio delle espeditioni de publici dispazzi, che da Vostra Serenità vengono mandati per Constantinopoli, et di quelli che dall' Eccmo Signor Bailo vengono incamminati per la Serenità Vostra, quali se inviano per li Portalettere ordinarii, che sono tutti di Montenegro sudditi del Signor Turco col pagamento de ducati dodeci per cadaun capo, li quali conducono con loro un fante per cadauno, perche si assuefatia al tal servitio“*.¹⁶ Зашто је Гл. Станојевић изоставио

¹³ Моја исправка Станојевићевог читања црногорских првака била је омашком испуштена из мог чланка, па је накнадно изишла у посљедњем броју „Историски записи“ међу „исправкама“.

¹⁴ Бранислав Ђурђев: О неким проблемима Црне Горе у XVI и XVII веку, Историски записи; Титоград, 1959 г.; год. XII, књ. XVI 3 — 4; стр. 193.

¹⁵ Црна Гора у доба Кандиског рата, Историски гласник 1—2, г. 1953, стр. 31.

¹⁶ Архив Српске акад. наука 9259/21.

овај део у свом раду „Прилози за историју Црне Горе и Боке Которске у првој половини XVII вијека“?¹⁷ Можда зато што иде у прилог Ђурђевићу, а не њему? На сваки начин ово показује да ја много не грешим кад говорим о слабом и делимичном искоришћавању докумената од стране Гл. Станојевића. — Испустивши овај део Станојевић наравно није ни поставио ни одговорио на питање: Какву вредност има тај докуменат? Како он изгледа у односу на остала документа пре и после 1616 год.? Јесу ли Црногорци водили много рачуна о својим обавезама према Турцима? Интересантно је напоменути да Црногорци не помињу никакве своје обавезе према Турској у молби коју су предали Млечанима крајем фебруара 1647 год. Станојевић исто тако ништа не говори о тадашњем међународном положају Турске и Млетачке републике, а то је морао да учини, јер је тај положај био врло важан и за саму Црну Гору. Тада се Млетачка република налазила у ратном стању са Аустријом и сењским ускоцима, са оним истим снагама са којима ратује и Турска. Већ крајем XVI века труди се Сињорија да избегне све оно чиме би се замериле Турској, чија јој је помоћ тада била неопходна. Обе силе тесно сарађују; обе силе врше расељавање нашег становништва с једне и друге стране граничне линије у Босни и Херцеговини — Млетачка република расељава ускоке, а Турска „православне Морлаке“ чак у далеку Бачку.¹⁸ Је ли чудно ако су у ово време владеће морале да праве компромис са Турцима, можда натеране од самих Млечана? Ако је таквог компромисног решења и било, тај је компромис одговарао и Турцима будући да су били заузети непрекидним и тешким ратовима у Ердељу, у Централној Европи, против Хабзбурговаца, најпре као савезници Француске, а у Тридесетогодишњем рату и као савезници Шведске. Расељавање православног становништва Босне и Херцеговине већ на самом почетку XVII века јасно показује како је изгледала „аутономија“ периферних области Турског царства и нема сумње да би такву „аутономију“ добила и брда Црне Горе и северне Албаније. Чињеница да није дошло до расељавања ратоборног црногорског и северноалбанског становништва најбоље показује каква је тада била турска власт у поменутих крајевима.

С обзиром да је имао податке о сукобу Турака и Црногораца на самом почетку XVII века и с обзиром да овај докуменат говори уствари о фактичкој самосталности Црне Горе (као и неки други из овог времена), могао је Гл. Станојевић, да је употребио аргуменат о расељавању босанско-херцеговачког становништва који говори против мишљења Ђурђевића о великој аутономији Цр-

¹⁷ Историски Гласник, 3—4, 1956 г.

¹⁸ Јован Н. Томић, Грађа за историју покрета на Балкану... Важан материјал за ово питање налази се и у Архиву Српске акад. наука, 8711/1 (Томићева заоставштина).

не Горе крајем XVI и почетком XVII века, мирно да објави цео овај докуменат.

Формалистичко посматрање документа огледа се и у Станојевићевој примедби да сам ја погрешно преузео од њега податак из 1644 год. и да сам уместо „почетке слободе“ ставио „плодове слободе“. „То је итекако различито“, каже Гл. Станојевић. Разуме се да погрешно преузимање података треба избегавати и да је овде моја кривица. Међутим, поставља се питање да ли односна талијанска реч *principii* значи само „почетак“ или још и „основа“, „начело“, а у преносном значењу баш „плод“, с обзиром на остала документа у мом чланку која Гл. Станојевић свуда намерно прескаче, а која говоре о слободи Црне Горе и Брда; кад неко живи у слободи, онда ужива и плодове слободе. Да ли је моја грешка баш тако велика, каквом хоће да је претстави Гл. Станојевић?

После оног што је у вези са Станојевићевим писањем о црногорским војводама рекао Ђурђевић, ништа битно немам да кажем. Па ипак сам приморан да неку реч о томе проговорим, јер ме и у овом погледу Станојевић сматра као историчара који произвољно, неаргументовано пише. Ево шта је Станојевић писао о црногорским војводама у XVII веку.¹⁹: „А спахија као командант цијеле Црне Горе је најистакнутија личност Црне Горе међу кнезовима. Уствари он врши функцију војводе. Мартинов наследник Драгоје не титулише се као спахија него као војвода“. Ево извора који је навео Ђурђевић: „и би на скѣпѣ вѣсѣ пѣкѣи кнезѣи и вою воде и старешине швога пѣока хриѣтианскога. . .“²⁰ Овај податак говори и против Гл. Станојевића, а истовремено и против Ђурђевића. Разуме се да то није једини извор. Код Радоњића исто тако налазимо помен о цетињском војводи из 1646 године. Паскуали је јављао Конгрегацији да је превео на католичку веру „*disces Cetignensem*“ кога је причестио на самртном часу и сачранио по католичком обреду (стр. 298).

Станојевић каже: „Ја нигдје нијесам писао о црногорским војводама, него о црногорском војводи, а то је сасвим друга ствар“. Међутим, оно што је Станојевић написао мора се узети онакво како је; ово што је сада додао претставља уствари покушај да се „извуче“. Нису само ово примери како Гл. Станојевић не узима у обзир најосновнију литературу и изворе из своје најуже специјалности. Речено је већ да за Кипарски рат не користи податак који даје Гл. Елезовић; за положај Црне Горе не користи Фарлатија; у својој књижици о Бају Пивљанину, не узимајући у обзир прилоге сарадника которског архива, Гл. Станојевић не зна крштено име овог хајдучког харамбаше, већ мисли да се звао Бајо, док је још у XVIII веку Качић знао да му је то надимак.²¹ Стано-

¹⁹ Црна Гора у доба Кандиског рата, стр. 12.

²⁰ Бранислав Ђурђевић, Два прилога историји Црне Горе, Историски Гласник 3—4, 1956 г. стр. 40.

јевић исто тако не сматра за потребно да консултује наше старе историчаре, но мисли да је довољан само Томић.

Гл. Станојевић посматра изоловано историју Црне Горе у XVII веку, иако је она најтешње била повезана са политиком „Пресветле Република“. Чак не види доказ о фактичкој самосталности Црне Горе у политици уније Мардарија и Висариона, који на тај начин желе да обезбеде помоћ својој земљи, као што су у часовима велике опасности и турског притиска радили грчки и наши владари. Већ је речено да он није узео у обзир ни раније ни у својој „критици“ мог чланка изјаве Гриманија и Контаринија из половине XVIII односно XVII века, које говоре какав је значај имала Црна Гора за Млетачку републику.

Што се тиче Бећир Ђехаје и, како Станојевић каже, „угушивања побуне“ Брђана, тачно је да сам погрешно превео реч *all'hora*. Али зар је погрешно преведена и реч *valore*? Зашто то не значи и „храброст“? Какву би вредност имао један командант (и то Скадра) ако не би био храбар? Зашто реч *gia* не значи и „већ“, „једном“, „раније“? Ако се ово узме у обзир као чињеница да је Мехмед-бег био скадарски санџак све до 1646 год., а раније и санџак Дукађина, не видим разлога зашто би реченица: „*Bechir Chiechia, persona stimata di valore che già dodeci anni sostenne la medesima carica sotto Mehmet Begh all'hora songiaco di Ducagini*“ била преведена као што чини Станојевић, „Бећир-Ђехаја, личност сматрана од вредности, некад (прије) дванаест година имао је исту дужност под Мехмед-бегом, тада санџаком Дукађином“...; а не „Бећир-Ђехаја, личност цењена због храбрости која је једном (= већ) дванаест година имала исту дужност под Мехмед-бегом тада санџаком Дукађина“. Овако, како ја сада дајем превод, за правилно датирање битна ствар је знати кад је Мехмед-бег престао да буде санџак Дукађина. Из текста се никако не сме закључити, као што чини Гл. Станојевић, да је то било баш 12 (дванаест) година прије 1646 г., већ је могло да буде и неколико година пре 1634 г. и неколико година после 1634 год., *Nastavak „nel qual tempo“*... односи се на тих 12 (дванаест) година, и, према томе, никако не значи баш 1634 год. То значи да се у овој примедби ништа битно не мења. Ни Винаверов податак (уколико је тачан) не иде у прилог Станојевићу. У томе податку говори се о погибији скадарског паше, а у Томићевом документу који је употребио прво Станојевић, па ја, нема ни говора о погибији скадарског паше, већ само помен о рањавању Бећир-Ђехаје.

Зашто Станојевић бира значење речи, а не узима у обзир сва значења једне речи? Напред је речено до каквог је погрешног резултата довело његово превођење глагола *condursi*.

Гл. Станојевић опет говори о побуни међу Брђанима коју су Турци хтели да угуше тридесетих и четрдесетих година XVII века. Овако формулисање значи да су Турци имали, рецимо, до

²¹ Гл. Стојановић, Баја Пивљанин; Бгд., 1956 г., изд. „Просвета“.

1634 год., власт над северно-албанским и брдским нашим племенама, а те године су се та племена побунила. Значи, покушала да збаце турску власт. Сва документа која сам навео у свом чланку говоре (разумљиво зашто) нарочито за Клименте да су пропадали сви турски покушаји да их покоре, тј. да им наметну своју власт, гј. фактички нису имали никакве власти над њима. Сва је ова документа (која говоре о фактичкој самосталности Климената и других Брђана) и раније и овог пута Гл. Станојевић занемарио.

Остало је још неколико ситних примедби у којима је Гл. Станојевић покушао некако са аргументима да обори моје гледиште. Замера ми што ја сматрам да је највећа грешка Томићева његово порицање учествовања Црногораца у Кандиском рату. Станојевић каже: „Прво, треба имати у виду чињеницу да Томић, кад је писао свој рад **Политички односи**. . . није био пронашао документе о учешћу Црногораца у доба Кандиског рата“. То је тачно! Али је тачно и то да су постојала нека документа која су говорила о учешћу Црногораца у том рату, да их је Томић сам у свом делу **Политички односи**. . . навео, али их је омаловажавао и прогласио за измишљотину; у својој расправи **Питање Царева Лаза** Томић је признао своју грешку, али је остао при свом дотадашњем схватању црногорске историје. Расправа о Царевом Лазу је писана 1933 г., дакле, после **Политичких односа**. . . Све ово и још понешто ја сам навео у својој расправи на стр. 458, тамо сам и изнео зашто Томић није сам објавио та документа која говоре о слободи Црне Горе и Брда. Гл. Станојевић је све те моје наводе прескочио.

Гл. Станојевић је исто тако прескочио Сајфридове податке и чињеницу да су Брда била слободна, па је извео закључак да ја на основу једног јединог податка тврдим да Црна Гора није била под турском влашћу ни после 1669 год.

Мој „критичар“ кад говори да црногорска претставка Млечанима указује да је Црна Гора била под турском влашћу, али да је „уживала слободу каква другима није била дата“ и да то побija моје мишљење и мишљење Томановића, Ровинског, заборавља да Томановић говори о **упливу** турском на Црну Гору, да Турска власт није била стална и искључива и да ја оштро разликујем **фактичко и међународно-правно** стање Црне Горе, а горња изјава овоме ништа не противречи; напротив, само потврђује овакво разликовање. Речено је већ да Гл. Станојевић не узима у обзир циљ унионистичке политике Мардарија и Висариона као и заинтересованост Млечана за фактичком самосталношћу Црне Горе.

Не сматрам за велику грешку цитирање појединих аутора, чак и ако постоји таква грешка. Због тога ћу прећи преко ове примедбе, тим пре што и Станојевић није одговорио на неке примедбе (напр.: Зашто идентификује Бихор и Прибој? Зашто сече и прескаче онолика документа и узима само она значења речи која му одговарају?). Ипак сматрам за потребно да укажем на још један

веома чудан поступак Гл. Станојевића. Он каже да ја из Томићеве заоставштине наводим документа „које је он давно објавио“, али се не осврће на моју примедбу на стр. 422 где се наводе која је документа употребљавао Томић „али разбацано, непотпуно и тенденциозно“, како сам ја тамо констатовао. Има ли још којих докумената сем поменутих? Запшто их Станојевић не наведе? „Не може се оно што је одавно објављено наводити као историски извор, или једноставно препричати без навођења аутора“, каже Станојевић. Значи ли то да се као историски извор не може наводити на пр. **Константин Порфирогенит**, зато што је давно објављен? Шта ја то препричавам без навођења аутора? Како Станојевић цитира ауторе, а нарочито изворну грађу? (Напомена 24!)

Пре но што би одговорио на Станојевићеву критику мојих закључака потребно је да укажем на Станојевићево писање о црногорском друштву XVI и XVII в. То писање ништа лепше не карактерише но мишљење о племенима које је Гл. Станојевић изнео у свом приказу књиге Ср. Вукосављевића „Организација динарских племена“. Одбијајући Вукосављевићево мишљење да су племена постојала у нашој феудалној држави Станојевић мало после наставља: „Вукосављевић се позива на једно Балшино писмо Млечанима из осамдесетих година XIV вијека, у коме се Балша жали млетачким властима у Котору како „горња Зетска племена“ неће да слушају његова наређења, него „живе по старински“. Пошто је рекао да је тај податак узет од Јаг. Јовановића, писца који „измишља чињенице“, Станојевић наставља: „али Вукосављевић ту измишљену чињеницу узима као главни аргумент за доказивање своје тезе о постојању племена у ово доба.“²² Тако Станојевић ово питање „решава“ и „елегантно“ и на „штету“ Ј. Јовановића, не водећи рачуна о изворима (латинским, нашим и грчким), о модерним теоријама и радовима који се односе на проблематику племена у нашем Средњем веку (на пр. теорија Бараде о родовском и племенском уређењу код Хрвата, затим радови Шуфлаја, Јиречека). Гл. Станојевић се не пита: Ако су постојала племена у почетку XV века, зашто их не би било и на крају XIV века? Шта значи на пр. писање Јиречека: „Знатно племе беху Хоти који се помињу, од 1330, на источној страни Скадарског језера“, или: „**Матагуџи**, с несловенским именом, познати су код Подгорице од 1330“; „од црногорских племена јављају се **Ђеклићи** у дубровачким и которским књигама од 1381“?²³ Кад се ово има у виду, разумљиво је колико вреди Станојевићево мишљење о племенима и зашто досада Сретен Вукосављевић није сматрао за потребно да се осврће на овакву „критику“. После овог, необу-

²² Гл. Станојевић: Сретен Вукосављевић, Организација динарских племена; Историски гласник 3—4, Бгд, 1957, год. стр. 136.

²³ Јиречек—Радонић, Историја Срба II; Бгд, 1952; стр. 48, 46, 45. (Ту се налазе помени и о другим црногорским племенима).

дљиво звучи Станојевићева констатација да се у поменутом Вукосављевићевом раду осећа „осуство историзма“

Узимајући у обзир и све ово, — да ли је баш сасвим погрешно тврђење које сам и ја изнео да је црногорски и брдски војвода само продужетак средњовековног племенског војводе?

Разумљиво је да и Станојевићева „разматрања“ о феудализму у Црној Гори немају никаквог значаја. У кршевитој и планинској Црној Гори са сточарско-ратничком привредом, племенском организацијом, обичајним правом и збором, постоји, по Гл. Станојевићу, феудализам чију битну карактеристику претставља везаност кмета за земљу, као и порески и судски имунитет феудалца. Наравно, Гл. Станојевићу ово ништа не смета!

Гл. Станојевић ниподаштава улогу Цркве у тадашњој борби Црногораца, али мало раније све је то уствари побио навођењем (по Радонићу, мада Радонић није споменуто) једног прворазредног политичког догађаја који се десио у суседној Албанији највише под утицајем ненационалне католичке цркве и њеног ауторитета код северно-албанских католичких племена — одвајање Климената од Црногораца, кад је започела руска акција преко пуковника Милорадовића.²⁴ Ако су католички мисионари имали толики утицај у северној Албанији, није ли бар исто толики утицај могла да има национална Цетињска митрополија у Црној Гори и у питањима њене спољне политике и питању исламизације?

Пошто у горњим питањима као и у питању државно-правног положаја Црне Горе Станојевићева расправљања немају неког интереса, а с обзиром на Станојевићево веома опширно препричавање докумената, може ли се рећи да његови радови имају неки други карактер но објављивање грађе? Објављивање добре грађе требало би да буде њихова најпозитивнија страна. Нажалост, **Нико С. Мартиновић** показао је како изгледа „критицизам“ Станојевића у погледу процењивања и одабирања грађе, а **Петар Д. Шеровић** још како изгледа „научни апарат“ уз „критички“ издату грађу Гл. Станојевића.²⁵ Надам се да се из досадашњег мојег излагања могло видети да свему томе треба додати и Станојевићево недовољно познавање италијанског језика и недостатак смисла за језик, сасвим слабо познавање палеографије и сл., из чега излази сасвим јасно да та и таква Станојевићева грађа може да направи велику збрку и да заведе на погрешан пут, што ће се несумњиво и десити. Због тога Станојевићев материјал треба обавезно контролисати. Али се ту опет појављује велика препрека — он изворе наводи тако да их је врло тешко пронаћи. Томићеве исписе почео је да наводи тек после оштрих критичких примедби, а за Перазићев материјал, још увек не говори где се налази; он једностав-

²⁴ Гл. Станојевић: Црна Гора у доба владике Данила, Цетиње, 1956 г., стр. 64, 203—4. Јован Радонић, нав. дело, стр. 529—30.

²⁶ „Историски записи“ 1—2, год. X, књ. XIII, Цетиње 1957; стр. 367, 378.

но каже „из Перазићевих исписа“.^{25а} Кад је већ реч о Перазићевих исписима, потребно је указати на једну ствар која је карактеристична за Станојевића. Напред је речено да у тим исписима постоји релација (односно један њен део) Бан Франческа Долфина од 23 новембра 1616 године; напред је речено шта је Станојевић искористио из те релације, а шта испустио. Међутим, онај део који је искористио Станојевић наводи по Љубићевим исписима који се чувају у Државном архиву у Задру, а не по Перазићу. Тешко је претпоставити да Гл. Станојевић није знао да се та релација налази и у Перазићевим исписима које је он већ много раније имао у рукама и које, као што је речено, врло оскудно наводи.

Гл. Станојевић каже за моја документа: „Да је Петковић десетак нових докумената који су од мале вриједности за проучавање унутрашњег живота Црне Горе и њеног односа према Турцима саопштио као прилоге, више би допринио проучавању историје Црне Горе у XVII вијеку, него што је покушао да на овакав начин рјешава питање положаја Црне Горе према Турској у XVII вијеку“. Остављам по страни питање да ли су та документа баш тако мале вредности, али се поставља питање: Не би ли се то могло рећи (са више разлога) баш за самог Гл. Станојевића, с том разликом што би он морао у том случају — с обзиром на своје „правилно“ читање и датирање, „исцрпно“ искористићавање грађе — прецизно и детаљно да наведе где се та грађа чува?

На крају своје „критике“ Гл. Станојевић се оборио на моје закључке изјављујући да су они „неприхватљиви“ и да „не могу издржати критику“. Моји су закључци: да је Црна Гора продужетак средњевековне Зете и фактички слободна у смислу народног предања и старијих историчара. Интересантно је сада видети какви су закључци Гл. Станојевића. Ево шта закључује Гл. Станојевић: идеја о вјековној слободи Црне Горе није само производ распјеваног романтичарског патриотизма и племенске традиције, него и резултат стварног односа народа Црне Горе према турској врховној власти у XVI и XVII вијеку“ „Фактички на свом тлу они (тј. Црногорци — Б. П.) су били слободни“, . . . „Турци у Црној Гори нијесу организовали никакву власт“. . . „Плаћање утврђеног данка није доказ власти него потчињености. Турска власт интервенише само онда ако јој се неко обрати. А правило

^{25а} Црна Гора у доба Кандиског рата. стр. 5.

је било не обраћати се турским властима“.²⁶ Кад се узме у обзир да Станојевић не разликује положај Црне Горе *de facto i de iure*, да је прескочио читав низ докумената почевши још са онима из поменутог Елезовићеве књиге, а који се односи на 1565 год., да Црногорци одбијају да плаћају харач; да Турци нису фактички ни у Брдима имали власт — свако се мора запитати: Зашто моји закључци „не могу издржати критику“, а његови могу, кад су наши закључци „по мало“ слични? Како може Станојевић да, с обзиром на своје малопре наведено писање, мене оптужује за романтизам желећи да ми уз то још понешто придода с намером да и мене и мој чланак потпуно дисквалификује?

Овим питањем завршавам одговор на једну „критику“ која се ни по чему не разликује од ранијих. И раније је Гл. Станојевић (нарочито у вези са критикама **Р. Драгићевића** и **Б. Ђурђева** који су указивали какве је „ситне“ и „неважне“ ствари он пропустио) одговарао личним и жучним испадима, жељом да по сваку цену докаже да не греша, да је све истина што је написао, па је због тога употребљавао (ако је уопште употребљавао) врло површне аргументе. Не може бити озбиљна једна научна критика кад прескаче оно на што не може аргументовано да одговори.

Критика Гл. Станојевића није уствари ништа открила у мом чланку (иако јој је то био главни циљ), сем безначајног указивања на цитирање дела талијанских историчара XVIII века и на једну погрешно преведену реч (чиме се ипак, као што је речено, ништа није изменило). Надам се да је мој одговор открио мало више ствари у погледу радова Гл. Станојевића, нарочито, да се према његовим подацима треба односити са крајњом обазривошћу. Напомињем да сам ја контролисао само један део података Гл. Станојевића, онај део који се односи на историју старе Црне Горе од Кипарског рата до владике Данила, али без детаљнијег улажења у проверавање података о војним операцијама у доба Кандиског рата.

²⁶ Из историје Црне Горе у XVI и XVII вијеку; „Историски записи“ год. XII, књ. XV, 2; Титоград, 1959 г., стр. 325, 417. — Оваквим писањем Гл. Станојевић се уствари не разликује од Јагоша Јовановића. Уколико има неке разлике, то долази услед недовољног Станојевићевог познавања ствари (пример са Станојевићевим тврђењем да није било племена у Црној Гори у XIV веку), његовог слабог осећања за документе и слабог искоришћавања истих. Док овде пише да су Црногорци плаћали утврђени харач, мени пребацује да не узимам у обзир, приликом упоређивања положаја Дубровника и Црне Горе, да су Црногорци плаћали харач по кући. Дакле, Станојевић има о истој ствари два гледишта; једно примењује против мене, а друго против Ђурђева. Може ли да се утврди у овом погледу право стање? Може, и то баш на основу оног дела релације Ван Франческа Далфина који је Станојевић намерно испустио.

Овим сматрам завршеном своју дискусију са Гл. Станојевићем.

Неколико примедби, али у сасвим другом тону, ставио је на рачун мог чланка **Бранислав Ђурђев**. Његове примедбе своде се на следеће: да сам ја податке црпао из Томићеве заоставштине „као и Станојевић раније“; да сам знатно субјективан у односу на изворе; да сам „потпуно везан за писане изворе“; да нисам дао разлоге да је положај Црне Горе у XVI веку био сличан њеном положају у XVII веку; да не водим рачуна да је султан дао Црној Гори крајем XVI и почетком XVII века већа права него раније због тога што су „локалне снаге тада ојачале“.

Ево одговора на те примедбе! — 1) Неоправдана је констатација да сам ја користио само Томићеве податке. Користио сам податке и из збирке Ђира Трухелке, као што показује претставка Куча провидуру Николи Ерицу, а нарочито ватикански материјал, у првом реду онај који је Радонић, као поклоник и ученик Руварчев, пропустио. Нико неће моћи озбиљно да порекне вредност тог материјала. Ђурђев то, уосталом, и не чини (за разлику од Станојевића). Напротив, он каже: „Важне податке даје и грађа из ватиканских архива“, али не помиње да сам ја ту грађу користио. Одмах иза тога долази Томићева грађа. Те две грађе исправљају доста, а не само „по нешто“. 2) Ђурђев није показао у чему је мој субјективизам у оцени извора и, као последица тога, у чему је погрешно моје коришћење извора. 3) С обзиром на однос који је тзв. критична школа имала према народној традицији, намерно сам се везао за писане изворе, да покажем да писани извори баш критички промотрени потврђују казивање народне традиције, односно Његоша у погледу односа Црне Горе и Турске:

„Црну Гору покорит не могу
Ма никако да је са свим моја“.

4) Нисам давао разлоге да је положај Црне Горе у XVI веку био сличан оном из XVII, јер сам писао само о односу Црне Горе према Турској у XVII веку. Ипак има „добрих разлога“ за сличност положаја. Ево неколико од тих разлога: Однос Црне Горе према Турској крајем XVI и почетком XVII в., учествовање Црногораца у Кипарском рату; побуне и хаотично стање у Скадарском санџаку које даје поменута Елезовићева књига; порази Турака у борби против Брђана; радови **Славка Мијушковића**; животна заинтересованост Млечана за фактичку самосталност Црне Горе. 5) У погледу Аутономије крајем XVI и почетком XVII века и даље остајем при свом мишљењу, нарочито због расељавања „православних Морлака“, о чему је напред било речи, а што Ђурђев

²⁷ Бранислав Ђурђев: О неким проблемима Црне Горе у XVI и XVII веку, стр. 194, 197, 202, 207, 298.

није узео у обзир, као што није, у вези с тим, узео у обзир ни турски покушај расељавања црногорских и албанских брда средином XVII века.

Релација Бан Франческа Долфина из 1616 год. решава питање плаћања харача у корист Ђурђева, а на штету Гл. Станојевића. За фактичку самосталност Црне Горе та релација нема значаја. Она то и сама говори; то је по себи јасно, јер, осим обичног уплива у Црној Гори који се могао увек лако отклонити. Млечани нису смели Турцима више ништа да дозволе.

Драгољуб Петковић